

Szégyen a törvényszék előtt

Heller Ágnes szerint „a szégyenaffektus az az érzés, amely egy ember cselekedeteit és általában vett magatartását tulajdon közösségének normáival és rítusaival összhangban szabályozza” (Heller 1996:16). Ugyanakkor a másik tekintetétől függő szégyen archaikus és modern megjelenési formája között alapvető meg nem feleltethetőséget fedez fel, ami egy belső fejlődés – a lelkiismeret, a szubjektum kialakulása – és projektálása következményeként alakult ki, tehát történeti képződmény, s elsősorban a származással szembeni elvárás és a társadalmon belüli sikeresség különbségében ragadható meg. Míg az első esetben egy nem fixált külső, a másodikban egy belső vagy esetleg kiválasztottakhoz kötött szem tekintete hozza meg az ítéletet. S ez utóbbi a tekintet elfogadásának kérdését veti fel.

Mikszáth Kálmán *Bede Anna tartozása* című novellájában a szégyen archaikus kiegyenlítés-technikája találkozik a modern büntetés-végrehajtási gyakorlattal. Bede Erzsí az elhunyt testvére szerelemből elkövetett vétkéért kiszabott büntetés letöltésére jelentkezik a bíróság előtt. Szégyene sem a jog, sem a modern etikai elvárások alapján nem indokolt. Egy tradicionális közösségben, – Ruth Benedict kifejezésével élve – szégyenkultúrában viszont, ahol az elkövetett akár hetedíziglen is kísért, a becsület helyreállítása nem pusztán az egyén dolga, hanem mindazoké is, akik vele együtt identifikálódtak. Az egyén tetteinek következménye – ha az irányába támasztott kiegyenlítést eredményező elvárásoknak nem képes megfelelni – környezetére terhelődik át, s mint családi, rokonsági, közösségi tartozás él tovább. Ebben a miliőben tehát a szégyenletes cselekedet – elkövetőjére vonatkoztatható – erkölcsi vetülete csupán másodlagos tényező; a nyomaték a hagyományban gyökerező elégtételi eljárás van.

A magyar társadalom a novella keletkezése idején egy átmeneti időszakot élt. A korábban gyakorolt fogat fogért, szemet szemért elv helyébe – a mindennapi gyakorlat mezején – egyre inkább a törvény képviselőinek döntése és a törvényben foglalt lépett. A bírói apparátus az azonnali, öntörvényű elégtételt egyre keményebben kezdte megtorolni (például a párbajok társadalmi és törvényi megítéltsége között éles szakadék tátongott a XIX. század utolsó évtizedeiben, ám azzal, hogy a párbaj gyakorlatával élők a törvény üldözöttjeivé váltak, s ezzel elvesztették presztízsük és annak törvényes helyreállítását is, olyan helyzet állt elő, amelyben egyre kevesebben választották az elégtétel ezen formáját). Már nem működhettek a közösségen belüli büntetéstechnikák, kárpótlási mechanizmusok, a közösségi ítélet helyett egy általános elvekhez igazított ítélet vált létjogosulttá. A közösségi elvárás azonban – a kistelepülések lakói között, zárt közösségekben, mivel a környezet tettenérő tekintete továbbra is a szégyen kiváltóeszköze maradt –, megőrizte elsődleges szerepét, csak – a tulajdonban esett károkra vonatkoztathatóan – kihelyeződött a táblabírói végzések papírjaiban foglaltak betartásának ellenőrzésére, s betartatására. A kiegyenlítés módját ekkortól főképp a hatalmi struktúra jogszerűségét felügyelő intézménye határozta meg. Ugyanakkor ebben a társadalmi miliőben még

mindig „a viselkedés törvényei, normái és rítusai nem csupán azt írják elő, hogy a közösség tagjainak hogyan kell cselekedni és viselkedni, hanem azt is, hogy hogyan kell a dolgokat helyrehozniuk, ha nem tartották be az előírásokat” (Heller 1996: 29). Tehát a legfelsőbb szerv, a király táblabírája által hozott döntés ellen nincs, nem lehet apelláta, mert különben a szégyen átszáll a hozzátartozókra is, és tovább: a szégyen közösségivé válik. Bede Anna viszont – aki a szeretője kedvéért követte el bűnét¹ –, a törvényszék „parancsolata”² szerint ekkor már nem járhatott el, mivel az írás érkezésekor „kiterítve feküdt a virágos kamrában” (Mikszáth 1978: 114), tette súlyába (vagy a szerelem ármányságába, vagy mindkettőbe együttesen) belepusztult. Szégyene tehát átszállt a közvetlen környezetére. Szégyene családja szégyenévé vált.

Létezett azonban egy határozat: a szégyentől való megszabadulás, a becsület helyreállításának módja papírra „fektetve” állt. A leírt betű ereje ekkorra már korlátlanként tételeződött, így a szégyent csak a papírra vetett „parancs” betartásával lehetett lemosni: „legyen meg teljes nyugodalma a haló porában. Ne mondhasa neki, hogy adósa maradt: édesanyám a kárt fizeti ki, én meg a vármegyén szenvedem el helyette azt a fél esztendőt.” (Mikszáth 1978: 114–115) Nem az számít, ki „csinálta” a tartozást, hanem a tartozás teljesítése. Írva vagyon a kiegyenlítés módja, s ennek valaki által le kell rovódni, különben az elhunyt haló porában sem nyugodhat a hátrahagyott szégyen következtében.

Bede Erzszi tehát a testvéreire kiszabott teljesítésére érkezik egy archaikus szemléletű közösségből, a közösség szégyenének jóvátételére. Szocializációja kötelezi erre. Testvére iránti szeretete, és főképp, testvéreivel való sorsközössége. Ugyanakkor szocializációja a felelősségvállalás néma elviselésére is kötelezné, hiszen a paranccsal való szembeszegülés a szégyen hatványozását vonná maga után. Nővére szégyenét így saját szégyenével is tetéznél. Teljesítenie kell az íratlan szabályokban foglaltakat: „édesanyám pedig így szólt szegény: »Eredj lányom, a törvény törvény, nem lehet vele tréfálni.« Hát én el is jöttem, hogy kiálljam a fél esztendőt.” (Mikszáth 1978: 113)

Bede Erzszi azonban a lelkiismeret talaján, a külsővel szemben megerősített belső tekintet individuális igazságra irányuló fénycsóvjában éppúgy áll, mint a tradíció támasztotta megfeleléskényszerén. Testvére iránti kötelessége köti, „de pici, piros ajka, amint görcsösen megmozdul, mintha szavakat keresne” (Mikszáth 1978: 114), már elárulja, nem lelkiismeretének szava, hanem környezete tekintete készítette arra, hogy a testvéreinek szóló idézésnek eleget tegyen. (Ezt igazolja az is, hogy nővére „szeretője miatt elkövetett” (Mikszáth 1978: 114) tettét bűnként értelmezi, vagyis ekként interpretálja a bírák előtt.) Célja a keresztény hagyományokban gyökerező: az elhunyt lelki békéjének helyreállítása a bűn átvállalása és az érte kirótt ítélet teljesítése által. A bűn alól azonban a bűn bevallása felold. A szégyen felvállalásának gesztusa, a fölöttes hatalom előtti gyónás a feloldozás lehetősége számára nyit kaput. Beszélne, de a parancs parancs. „A törvény, törvény.” Nincs apelláta, hacsak a bírák nem ruházzák fel a szólás jogával: „Talán valami mondanivalód van még?” (Mikszáth 1978: 114) Ám míg ez nem történik meg, nem fedheti fel kilétét, hogy más helyén áll az ítélőszék előtt. Ha ezt megtenné, a szégyenkultúra kiegyenlítéssel kapcsolatos elvárásának nem tenne eleget, hiábavaló volna az adósság visszafizetése, hiábavaló volna a törvény elé járulás, a szégyen megmaradna, nővére szégyenét

örökölné meg, és azt a mentségkeresés – saját tevékenységgel szerzett – szégyenével egészítené ki.

A bíró megadja a beszéd jogát, s ezzel az események menetében való fordulat lehetőségét: „Semmi... semmi, csak az, hogy én Erzsi vagyok. Bede Erzsi, mert tetszik tudni, a testvérnéném, az az Anna.” (Mikszáth 1978: 114) A szégyen viselőjének „fekete szemei szendén lesütve, magas, domború homloka elborulva” (Mikszáth 1978: 112), „hangja lágy és szomorú, a szívekig hat” (Mikszáth 1978: 113). A felolvasott ítéletre csak „bólint fejével, s amint azt mélyen lesüti, hátracsúszik rajta a gyászkendő” (Mikszáth 1978: 113). A szégyen viselője a beszédre való felszólítás nyomán visszakapja saját személyiségét, s már ekként nyilatkozhat meg: „Ó, édes Istenem! Hát miért ítélnének el engem? Nem véték még a légynek sem.” (Mikszáth 1978: 114) Ugyanakkor elmondhatja azt is, hogy testvére tisztára mosása végett érkezett, nem a saját bűnéért készül felelni, de felelnie kötelesség. Tette olyan, mintha azt saját nővére tenné meg.

A bíró ezen a ponton – az államilag hatályos törvényeknek megfelelően – azt mondhatná, mindenkinek saját tettei következményét kell viselnie, s Erzsi semmiféle kötelezettséggel sem tartozik az Anna által megcselekedettért. Ám ha ezt tenné, azzal az ártatlant bélyegezné meg, mivel rajtahagyná a szégyent, amit az magára vett. Erzsi nem menthető fel ártatlansága jogán. A szégyen nem az övé, ő csak viseli. Ha elbocsátanák azzal, hogy nővére tettének következményét a törvények szerint nem vállalhatja fel, akkor a szégyen kiegyenlítése nem csak hogy nem történne meg, de újabb szégyennel egészülne ki: a kiegyenlítés alóli kibújás szégyenével. Az elnök Bede Erzsinek nem bocsáthat meg, mert neki nincs mit megbocsátani. (Egyébként is, miképpen Jacques Derrida fogalmaz, csak a megbocsáthatatlan bűnt lehet megbocsátani.) Ő közössége elvárásainak, tekintetének engedelmeskedik – nem tehet másként –, így felmenteni is csak közössége mentheti fel. Ennek pedig alapfeltétele – a bírósági határozat által megszabott – kiegyenlítés. Erzsi lelkiismerete azonban a szégyenkultúra elvárásaival szemben lázad: „Hát miért ítélnének el engem?” Joga van-e pálcát törni a bíróságnak egy ártatlan fölött? Az igazság ismeretében helybenhagyható-e egy félévnyi zárka? Ám ha az elnök felmenti büntelensége nyomán Erzsit, közössége megvetését zúdítja rá, hiszen ez esetben Anna tette kiegyenlítetlen marad.

„Az elnök arca is, mintha nem volna már olyan szertartásosan hideg. Sárga kendőjével nem is annyira a homlokát törli: talán lejjebb valamit...

– Jól van, lányom – szól halkán és szelíden –, hanem megállj csak, most jut eszembe...

Széles tenyerét homlokára tapasztja, s úgy tesz, mintha gondolatokba mélyedne.

– Igen, igen, nagy tévedés van a dologban. Hibás írást küldtünk hozzátok...” (Mikszáth 1978: 115)

A bűntől való megszabaduláshoz vezető út bevallásával van kikövezve, de maga a megszabadulás a bűn alóli feloldozásban realizálódik. Feloldozni viszont csak azt lehet, aki a bűnt elkövette. A bíróságnak tehát Anna ártatlanságát kell kimondania, mert csak ekkor mentesülhet Erzsi a megörökölt szégyentől, attól, ami más lelkén szárad, de neki kell lemosnia. Csak a táblabírói ítélet tévedéssé nyilvánítása teremti meg a fogházbeli büntetés emelt fővel tehető elkerülését. Csak így kaphatja vissza csorbulatlanul is csorba becsületét, emelheti a bírókra „nagy, méléző szemeit (...): – Lássák, lássák!” (Mikszáth 1978: 115)

A történet elején Bede Erzsi fojtott levegőjű, ködmön- és pálinkaszagú, homályos és idomtalan épületbe lép, ahol mogorva és fáradt bírák vallató tekintete fogadja, s a terem ablakán ülő jégvirág a törvény embereinek szívében lakozó hidegséget teszi láthatóvá. Kecses, bájos és üde természete azonban fényt hoz a terembe, miáltal a bent rekedt homály és a kintről érkező világosság feszül egymásnak. A küzdelem kezdetén úgy tűnik, nem csak a terem, az igazság is homályban marad: „Kísérje ön el Bede Annát a fogházi felügyelőhöz.” (Mikszáth 1978: 114) Ám a lélek igazság utáni szomjúsága szólni kíván: „én Erzsi vagyok.”

Ez az a pillanat, amikor a kollektív és az egyéni felelősség farkasszemet néz, a kétféle törvény – az archaikus és a modern – találkozik, s egymásnak feszül – szinte feloldhatatlanul. A bíró bármelyik szerint hozza meg ítéletét, a másik szempontjából vétket zúdít az előtte álló nyakába. A bíró azonban ez esetben mindkét törvény ismeretével bír, s olyan határozatot hoz, amely megőrzi, helyreállítja Bede Erzsi becsületét: „– Odafönt másképp tudódott ki az igazság. Eredj haza, lányom, tiszteltetem édesanyádat, mond meg neki, hogy Anna nénéd ártatlan volt.” (Mikszáth 1978: 115)

Az elnök személyében, de az Isten által „odafönt” helyrehozott igazság mindent visszajuttat a maga státuszába, tiszta medrébe: „Gondoltuk mi azt! – suttogá, s kis kezét szívéhez szorította.” (Mikszáth 1978: 115)

Két világ találkozott Bede Erzsi (Anna) történetében. Az egyik átvilágíthatóvá tette a dolgokat, a másik a homályba űzte. Erzsi szégyenének hatalma körül tekintetek találkoztak, mártóztak meg egymás fényében, s tisztultak meg megoldáskeresésük és -találásuk által.

Vajon az irodalom szégyent faggató tekintetében ez volt az első, az utolsó, az egyetlen megtisztulás?

2005. április 17.

JEGYZETEK:

1. Heller Ágnes felhívja arra a figyelmünk, hogy a bűn elkövetésének felismerése, a büntudat felébredése a lelkiismeret kialakulásához kötött, amely a közösség látó tekintetétől függetlenül lép fel. A büntudat a szégyennél magasabb etikai kategóriába tartozik. A büntudat akkor is mardos, ha senki se tudja, mit követtünk el. A szégyen mások tekintetében realizálódik. Nincs szégyen, ha a cselekedetre fény nem derül.
2. Ítélet és parancsolat között talán ma már nem is érezzük azt a mély különbséget, amely Mikszáth művének keletkezése idején a nyelv mindennapi használatában meghatározó lehetett. A parancsolat megfellebbezhetetlen, olyan fölöttes lénytől származik, akinek döntésbeli tisztánlátása megkérdőjelezhetetlen, ezért csak elfogadni és teljesíteni lehet. Az ítélet megkérdőjelezhető, s magában hordja a hibás meghozatal lehetőségét is. Bede Erzsébet ebből következően föl sem vetheti a tévedés lehetőségét, leszegi fejét a parancsban foglaltak előtt.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- HELLER Ágnes (1996): A szégyen hatalma. Osiris, Budapest, 7–92. p.
MIKSZÁTH Kálmán (1978): Bede Anna tartozása. In.: Tót atyafiak – A jó palócok. Móra, Budapest, 112–115. p.